

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41)“10 – 11”

*Олена Колибенко,
Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)*

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ МОНОМАХ: ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ ЧИ «ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ»?

У статті розглянуто особу великого київського князя Володимира Мономаха, що понад двадцять років князував у Переяславі Руському.

Ключові слова: Володимир Мономах, Всеволод Ярославич, Константин IX Мономах, Мстислав Володимирович, Переяславль Руський, князь.

Володимир-Василій Всеволодович (Мономах) був сином першого переяславського князя Всеволода Ярославича його дружини Марії-Анастасії. Характеризуючи цього князя, Л.В. Войтович абсолютно справедливо пише: «Про Володимира Мономаха написано багато. У більшості досліджень переважає апологетика» [4, с. 455]. Разом з тим, немає підстав не погодитись із твердженнями М.І. Костомарова: «важнейшею задачею тогдашней политической деятельности было, с одной стороны, установление порядка и согласия между князьями, а с другой – дружное обращение всех сил русской земли на свою защиту против половцев. В истории дотатарского периода мы не видим ни одной такой личности, которой бы удалось совершить прочно и плодотворно такой великий подвиг; но из всех князей никто не стремился к этой цели с такою ясностью взгляда и с таким, хотя временным, успехом, как Мономах, и потому имя его пользовалось долго уважением. Кроме того, о его жизни сложилось понятие, как об образцовом князе» [15, с. 41]; та М.М. Корінного: «Володимир Мономах – найбільш крупна фігура з усіх, хто князував у Переяславі – залишив глибокий слід (після Володимира Святославича) в давньоруській історії» [14, с. 62]. Це дійсно так, враховуючи як довгий період його князювання у Переяславі – близько двадцяти років (найбільше з усіх переяславських князів), так і досить значний термін перебування на київському великокняжому престолі. Саме тому, як влучно підкреслив С. Циб, «созданное и усвоенное нами представление о величии этой исторической персоны требует самого внимательного знакомства со всеми эпизодами его жизни» [37, с. 23].

М.Ю. Брайчевський зазначав, що Володимир Мономах «усю свою діяльність спрямував на те, аби зібрати Русь воедино, зміцнити її здатність давати відсіч зовнішній небезпеці. Він виступив ініціатором низки видатних походів проти половців, що загрожували південним рубежам Русі, – походів, у яких брали участь найбільш значні уділи і які завдяки цьому завершилися чималим успіхом. Але ще більше Володимир Мономах був заклопотаний внутрішнім становищем країни і постійно шукав засобів його нормалізації. Він був головним учасником князівських з'їздів, що скликалися з метою подолання внутрішніх непорозумінь; незмінно виступав рішучим противником збройного методу їх розв'язання, хоча сам ніколи не зволював, коли виникала необхідність виступити із зброєю проти порушників спокою на Русі. Велику увагу приділяв князь і проблемам соціально-економічних стосунків; зокрема, з його іменем пов'язаний законодавчий акт, відомий як «Устав Володимира Мономаха», прийнятий одразу ж після повстання 1113 р. і спрямований на деяке полегшення становища трудящих мас» [3, с. 293–294].

Народився Володимир Мономах у кінці 1053 – на самому початку 1054 р., про що може свідчити його хрестильне ім'я Василій (пам'ять св. Василя Великого Кесарійського – патрона Володимира – відзначалась у той час 1 січня). На думку М.Ф. Котляра, «своїм народженням

Володимир був зобов'язаний, як це не дивно, кривавій війні, що спалахнула 1043 р. між двома великими державами середньовіччя: Візантією і Київською Руссю. ... зосередимо увагу на одному з її наслідків – династичному шлюбі дочки грецького імператора Константина IX Мономаха Анастасії (деякі джерела називають її Марією) з улюбленим сином Ярослава Всеволодом. ... То був не перший династичний шлюб між правлячими домами Візантії й Русі. Адже Володимир Святославич також побрався з грецькою принцесою Анною, але мав від неї лише дочку. Вперше в давньоруській історії майбутній київський князь народився від візантійської принцеси» [16, с. 119].

Є можливість спробувати хоча б частково в'яснити походження цієї візантійської принцеси, оскільки серед візантійських джерел до нашого часу дійшло кілька творів, де згадується її батько. Отже, спробуємо за наявними джерелами розібратись у генеалогічному дереві Володимира Мономаха. Оскільки його народження, як влучно відзначив М.Ф. Котляр, стало результатом русько-візантійської війни, то й починати слід саме з неї.

Іпатіївський літопис під 6551 (1043) р. містить статтю, у якій коротко викладено погляд з Києва на похід руського війська і його результати, без пояснення причин та наслідків: «Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство поручив Вишати, отцю Яневому.

І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя [Володимира] в корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: «Я піду з ними». І висів він із корабля до них, сказавши: «Якщо живий буду – то з ними, а якщо погибну – то з дружиною». І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побило море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши, що вони йдуть за ними, [і] пішовши назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русами]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава» [19, с. 93].

З наведеного вище літописного фрагмента зрозуміло лише, що у 1043 р. між Руссю та Візантією спалахнула війна, а у 1046 р. було укладено мирну угоду, в результаті якої осліплені руські бранці (військовополонені) та їх воєвода Вишата повернулися в Русь. І лише через кілька сторінок тексту наведена коротка річна стаття 6561 (1053) р., тобто, через 10 років після нападу русів на Константинополь, яка має прямий стосунок до теми: «У Всеволода родився син Володимир од [Марії], цесариці грецької» [Там же, с. 98].

Візантійські джерела описували перебіг подій дещо інакше. Так, Михаїл Пселл відзначав, що роси без будь-якого приводу з боку імператора (Константина IX Мономаха) вирушили на греків походом. На його думку, це варварське плем'я весь час кишить злістю та ненавистю до Ромейської держави й постійно шукає привід для війни з греками. Після смерті імператора Василія, якого вони боялися, та Константина VIII, роси знову стали готуватися до майбутніх війн. Доки вони готувались на константинопольському троні по чергово побували Роман III та Михаїл IV. Проти останнього вони спорядили військо, підготувавши все для морського походу. Допоки це відбувалось за межами власне Візантії, помер і цей цар, і наступний (Михаїл V). Влада дісталась Константину Мономаху й, хоч варвари ні в чому його не могли звинуватити, пішли на нього війною без приводу, щоб тільки їх приготування не були даремними [27, с. 95].

Перекладач та коментатор Михаїла Пселла Я.М. Любарський вказує, що Пселл дещо перебільшує щодо ворожості русів до Візантії. На його думку, до 1043 р. ці стосунки (в усякому випадку, ззовні) виглядали дружніми. Про це ж свідчив також і Скилиця – інший візантійський автор. Скилиця назвав приводом до цієї війни загибель знатного руського купця у результаті

суперечки та бійки в Константинополі. Узнавши про це, князь Володимир Ярославич зібрав величезне військо (100 тисяч) і вирушив на греків. Ще один візантійський автор – Михаїл Атталіат – повідомляв про 400 руських човнів [Там же, с. 281, прим. 62, 64, 65].

За Пселлом, Константин IX Мономах намагався залагодити справу миром, але роси виставляли завідомо неприйнятні для греків умови, бо лише шукали привід для війни. У результаті морської битви, за певного сприяння сил природи (сильна буря), греки вщент розбили руську ескадру й винищили значну кількість руського війська [Там же, с. 95–97].

Як пише М. Мельник, «Син Ярослава Мудрого Володимир, керований мотивами, які досі точно не встановлені (серед версій – допомога повсталому Маніаку, відстоювання торговельних привілеїв руських купців, боротьба за самостійно церковну митрополію, просто грабінницький рейд), зібравши доволі велике військо з новгородців та варягів, вирушив морем на Константинополь. Константин IX спершу пропонував владнати все мирно, але умови Володимира Ярославовича були надто вже неприйнятними. Справу вирішив візантійський військовий флот та несподіваний шторм. Експедиція Русі зазнала поразки. Стосунки скоро були відновлені, бо близько 1046 р. донька від першого шлюбу (чи племінниця?) Константина IX стала дружиною Всеволода Ярославовича» [11, с. 355].

Михаїл Пселл присвятив значну частину свого твору Константину IX Мономаху – дідові Володимира Всеволодовича по лінії матері. Розпочинаючи розповідь про сходження Константина Мономаха на візантійський престол, він зазначає: «Скипетр же был уготован сыну Феодосия Константину, последнему по порядку побегу от корня древних Мономахов. Я посвящу этому самодержцу большой рассказ, когда пушусь в плавание по морю его царствования, ибо он находился у власти дольше всех прочих царей, правивших после Василия, и совершил больше других императоров, причем кое в чем он их превзошел, а кое в чем оказался много ниже их. Ибо что мешает мне говорить истину? Сразу после его воцарения я стал его ближайшим помощником, был возведен на высшие должности, посвящен в важнейшие дела, так что хорошо знал, что он делал открыто и что вершил втайне. Вот почему повествование о нем будет длиннее рассказов о других императорах» [27, с. 73].

Михаїл Пселл вважав рід Константина Мономаха знатним, як і Михаїл Атталіат. Однак, Я.М. Любарський з цього приводу відзначив, що «первое упоминание (и то не бесспорное) представителя этой семьи относится к X в. По сведениям армянского писателя Аристакеса Ластиверци, ... отец Константина, Феодосий, был «верховным судьей» при Василии II» [Там же, с. 277, прим. 8]. «Вірменський» слід Константина Мономаха простежується також у його родичів по материнській лінії, наприклад, у Лева Торніка, про бунт якого повідомляє все той же Пселл. Я.М. Любарський прямо вказує, що «Лев Торник – выходец из старинной армянской семьи Торников. После прихода к власти Константина Мономаха был вызван в Константинополь, получил титул патрикия, а затем веста. Здесь Пселл именует Торника *ἐξαπέτριος*, т.е. троюродным братом или племянником Мономаха, однако в другом случае он называет его *ἀνεπίος* (т.е. двоюродным братом или племянником) сестры Константина Мономаха» [Там же, с. 282, прим. 71].

Про від'їзд на Русь доньки візантійського імператора грецькі джерела нічого не повідомляють, та це й не дивно – родинні зв'язки з варварами, якими були в очах греків руси, не вважались чимось пристойним, а віддавати варварам принцесу з імператорського дому взагалі було ганебним, як про це спеціально зазначив Константин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією» [13, с. 59–63]. Крім того, слід враховувати той факт, що матір'ю майбутньої дружини молодшого Ярославового сина Всеволода була не третя дружина Константина Мономаха імператриця Зоя (на момент їх шлюбу 11 червня 1042 р. їй уже виповнилося 60 років), і навіть не перша чи друга покійні дружини. Матір'ю була його коханка, багаторічна супутниця по вигнанню Марія Склірина – племінниця або двоюрідна сестра його другої дружини (доньки сестри Романа III Пульхерії та Василя Скліра) [27, с. 278, прим. 32]. Ця коханка померла від несподіваної хвороби близько 1045 р. [Там же, с. 279, прим. 33, 43].

Очевидно, що династичний шлюб був обов'язковою умовою мирної угоди з боку Києва (як і повернення полонених русів). Тому Константин під виглядом «порфірородної» принцеси

віддавав у Київ власну народжену не у шлюбі доньку від звичайної, не надто родовитої, хоч і красивої жінки. Дівчині цій на момент шлюбу мало бути щонайменше 12 років (мінімальний шлюбний вік для дівчат у греків), що до певної міри пояснює, чому Володимир Всеволодович Мономах народився не у 1047 чи 1048 р., а лише у 1053 р. Отже, ця майбутня мати Володимира Мономаха народилася найпізніше десь у 1034 р., коли її батько не був імператором, а просто приватною, хоч і заможною, людиною, що перебувала у вигнанні. З приводу неї Л.Є. Махновець відзначив: «Що перша жона Всеволода Ярославича, мати Володимира (його хрестильне ім'я – Василій) Мономаха, звалася Марія, про це свідчать найновіші сфрагістичні дослідження; за гіпотетичними даними Видобицького синодика, вона мала ім'я Анастасія; це, очевидно, її друге ім'я. ... Померла Марія, за Татішевим, 1067 р.» [19, с. 98, прим. 1 до 1053 р.].

На думку М.Ф. Котляра, «щоб остаточно задобрити Ярослава, візантійський імператор видав свою дочку Анастасію за улюбленого сина київського князя Всеволода. Від цього шлюбу народився ... Володимир Мономах. Нова русько-візантійська угода передбачала подальшу службу у Візантії союзного руського корпусу. В 1046–1048 рр. руські воїни допомагали візантійським воювати в Італії. А 1050 р. відбірне руське військо завдало поразки печенігам, що обступили Константинополь» [16, с. 73–74].

Звісно, для Ярослава Володимировича, як організатора цього династичного шлюбу, за великим рахунком не мало ніякого особливого значення – хто була матір цієї його невістки. Адже завдяки їй він ставав близьким родичем (сватом) візантійського імператора, значно піднявшись у ієрархії правовірного світу. Оскільки Володимир Мономах народився близько 1 січня 1053 р., а Константин IX Мономах помер 11 січня 1055 р., то візантійський імператор міг встигнути отримати від своєї доньки (чи від Ярослава – до його смерті у лютому 1054 р.) звістку про народження внука у Переяславі.

Характеризуючи дитинство Володимира Мономаха, Б.О. Рібаков писав: «Детские годы Владимира прошли в пограничном Переяславле, где начинались знаменитые «Змиевы валы», древние укрепления, много веков отделявшие земли пахарей от «земли незнаемой», от степи, раскинувшейся на многие сотни километров.

В степях в те годы происходила смена господствующих орд: печенеги были отодвинуты к Дунаю, их место временно заняли торки, а с востока уже надвигались несметные племена кипчаков-половцев, готовых смести все на своем пути и разграбить всю Русь. ... Перед глазами Владимира с детства проходили войны с торками и первые набеги половцев. Не было во всей Руси другого такого города, как Переяславль, который бы так часто подвергался нападениям степняков» [29, с. 453].

Важливим джерелом біографії Володимира Мономаха, причому джерелом з перших рук, є його «Повчання», яке, на думку Д.С. Лихачова, складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Автобіографії» та листа («грамотки») до Олега Святославича Чернігівського [18, с. 100]. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах фактично наводить свій життєпис (curriculum vitae), починаючи з 13 років (початок княжої кар'єри) й аж до 1117 р. Очевидно, у 1117 р. ним було написано цю другу (останню за хронологією) частину «Повчання». Згідно з цією своєрідною автобіографією та даними літописів з 13 років Володимир Мономах став виконувати доручення свого батька Всеволода Ярославича, пов'язані з управлінням та контролем над значними й досить віддаленими від Києва та Переяслава територіями. Так, у 1068 р. він **“до Ростова пішов [княжити] крізь Вятичі”** [19, с. 458]. У 1069/1070 р. разом з воеводою Ставком Гордятичем Володимир Мономах ходив до Смоленська. У 1073 р. був посланий на княжіння у Володимир. Зимою 1073–1074 рр. тодішній великий київський князь Святослав і Всеволод Ярославичі послали його до **“Берестія на головні, де [ляхи] попалили бұли”** [Там само].

Влітку 1074 р. Володимир Мономах у місті Сутійську домовлявся про мир із поляками. У 1076 р. Володимир Мономах разом з двоюрідним братом Олегом Святославичем за наказом його батька, великого князя київського Святослава Ярославича, ходив проти чехів, допомагаючи польському князю Болеславу Сміливому. В тому ж році у Володимира Мономаха народився старший син Мстислав-Федір-Гаральд, матір'ю якого була Гіда (Гіта), дочка англійського короля

Гаральда II Годвінсона. Володимир Мономах одружився з нею близько 1070 р. Після її смерті (вірогідно, у березні 1097 р.) він одружився вдруге, ця дружина (матір Юрія Долгорукого), згідно з «Повчанням», померла 7 травня 1107 р.

В.М. Татіщев так прокоментував свідчення джерел про дружину Володимира Мономаха: «О смерти первой княгини Владимировы в 1107 году, а сия вторая чья дочь была, равно как и о первой, не показано; по обстоятельствам же вероятно, что первая была княжна полоцкая, по которому брат ея княжения был лишен ...» [32, с. 263, прим. 377].

На думку В.В. Богуславського, від Гіди Володимир Мономах мав сімох синів: Мстислава, Ізяслава, Романа, Ярополка, В'ячеслава, Святослава і Андрія Доброго, а також двох дочок: Марію, видану в 1104 р. за візантійського принца Леона Діогена, й Софію (в черницях Євфимію), видану у 1112 р. за угорського короля Коломана. Від другої дружини – лише сина Юрія та дочку Огафію, видану в 1116 р. за городенського князя Всеволода Давидовича [30, с. 190].

Княжі столи Володимира Мономаха, на думку Л.В. Войтовича, такі: князь смоленський (1076–1093, 1093–1103, 1107–1112), чернігівський (1078–1094), переяславський (1093–1113) і великий князь київський (20.04.1113–19.06.1125) [4, с. 455]. Л.Є. Махновець дає такий перелік: князь ростовський, смоленський, володимир-волинський, смоленський, чернігівський, переяславський, великий князь київський (20.04.1113–19.05.1125) [19, с. 474]. М.М. Корінний вважає, що Володимир Мономах перебував на переяславському столі двічі – у 1073–1076 та 1094–1113 рр.: «На переяславський стіл Володимир Мономах прийшов після перебування у Ростові, Володимирі, Турові, Смоленську й 15-літнього княжіння в Чернігові, змужнілий і з життєвим досвідом, повністю сформованим державним діячем «Руської землі», що мав непересічний таланти полководця й дипломата. Формально залежний від першопрестольного Святополка Ізяславича, він знаходив можливості активно впливати на розробку київським князем зовнішнього й внутрішнього курсу Русі. Організовані ними з'їзди князів у Любечі (1097), Городці (1097), Витачеві (1100), на Золотьчі (1101) й Долобську (1103) сприяли в певній мірі консолідації Давньоруської держави, припиненню міжкнязівських усобиць. Загальноруські походи в степ, ініціатором яких також був переяславський князь (1103, 1111), тимчасово призупинили спустошливі набіги половців на багатостраждальні землі Південної Русі» [14, с. 63].

З цього ж приводу П.П. Толочко пише: «Володимир Мономах був найдосвідченішим державним діячем Русі останньої чверті XI – першої половини XII ст. Він пройшов добру школу – був підручним у свого батька Всеволода. Володимир багато років жив у Переяславі і більше ніж будь-хто з своїх сучасників розумів згубні наслідки половецьких вторгнень. Йому було 15 років, коли 1068 р. половецький хан Шарукан завдав нищівної поразки руським дружинам, які ввели його батько і дядьки. 16 років (1078–1094) Мономах правив одним із найбільших князівств Русі – Чернігівським, 20 років (1094–1113) займав переяславський стіл. За цей час він пізнав радість і гіркоту поразок, зміг оцінити силу великого боярства, від чия воли нерідко залежали долі княжих столів» [34, с. 93].

Про приїзд Володимира Мономаха на князювання в Переяслав М.Ф. Котляр написав так: «Здавалося, доля вела Мономаха замкнутим колом: немовля він уперше потрапив до Переяслава й повернувся туди зрілим сорокарічним мужем. На перший погляд, Мономах сам усунув себе з політичної сцени. Переяславський князь не належав до кола перших володарів на Русі, до того ж увесь його час був поглинений турботами про захист столиці й рубежів від половців, що нахабнішали з кожним роком» [16, с. 122].

Однак, далеко не всі дослідники дотримувалися такої невисокої думки щодо ваги переяславського княжого столу серед руських князів. Так, Л.Є. Махновець, у коментарі до «Повчання» Володимира Мономаха, розглянув вислів останнього про події весни 1085 р.: «А на весну посадив мене отець у Переяславі, попереду братів-[князів] ...». Названий дослідник зазначив: «Зауважено, що Переяславське князівство звичайно займав той князь, який мав бути наступником великого князя київського» [19, с. 459, прим. 48].

Ще С.М. Соловйов вважав, що Переяславль «был самым старшим столом после Киева

в областях Мономаховичей, столом Всеволода и Мономаха, который отдал его старшим сыновьям своим, следовательно, Мстислав перешел в Киев из Переяславля, Ярополк также» [31, с. 171].

Схожим чином розглядав переяславський стіл і М.С. Грушевський. Проаналізувавши події, що наступили після смерті великого князя Мстислава Володимировича 15 квітня 1132 р., коли великокняжий престол зайняв найстарший із ще живих синів Мономаха – Ярополк – він прийшов до такого висновку: «Ярополк, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописи (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, зобов'язав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши – бажав, аби Київ по Ярополку вернувся у родину Мстислава, і менші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не допомогло видумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде ліпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядженне Мономаха, воно мусіло бути звістне. . . . Дуже можливим здається мені, що Мономах своїм розпорядженнем хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Києва всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенергічніше запротестували, аби братаничі мали їх виключати. . . . Тим часом молодші Мономаховичі Юрий і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішається справа київського стола» [7, с. 131–132].

Сучасні російські дослідники А. Литвина та Ф. Успенський вважають, що Переяславль Руський «играл в Киевской Руси совершенно особую роль, которая ясно определилась к рубежу XI и XII столетий. Именно на переяславском столе киевский князь стремился посадить того, кого он прочил в свои непосредственные преемники. Практический смысл перемещения потенциального преемника в Переяславль, который был относительно близок к Киеву и позволял в случае кончины правящего киевского князя проявить должную оперативность, довольно скоро дополнился сугубо символическим, ясно читаемым всем родом Рюриковичей и их подданными. Можно сказать, что переяславский стол был своего рода частью десигнации. Перевод в Переяславль мог послужить даже причиной конфликта между князьями, как это произошло, когда в 30-е гг. XII в. князь Ярополк Владимирович попробовал посадить там своего племянника в обход собственных братьев и кузенов, старших по родовому счету. Одним из этих обиженных братьев был не кто иной, как уже упоминавшийся нами князь Юрий Долгорукий» [17, с. 45].

Розглядаючи обставини заснування Смоленської єпархії (6645/1136 р.), О.В. Назаренко прийшов до висновку про взаємозв'язок цієї події з «рядом» Мстислава та Ярополка Володимировичів щодо Переяславля та Києва і вважає обидва ці проекти двома складовими одного політичного замислу, пов'язаного ще з Володимиром Мономахом: «крушение династического проекта Мономаха – Мстислава довершилось ликвидацией главного политического завоевания Владимира Всеволодовича, в силу которого от киевского столонаследия были оттеснены сначала двоюродные братья, черниговские Святославичи, а затем старший племянник, Ярослав Святополчич, а с ним – и потомство Изяслава Ярославича в целом. . . .»

Церковная самостоятельность Смоленска была частью политического плана Мономаха – Мстислава, определившегося в последние годы жизни Владимира Мономаха. . . . ни самому Владимиру Всеволодовичу в бытность его на киевском столе, ни его преемнику Мстиславу Владимировичу не было никакого смысла спешить с изъятием Смоленска (где сидел третий по старшинству из Мстиславичей – Ростислав) из-под церковной юрисдикции Переяславля, которому, по мысли Мономаха, отводилась роль моста к киевскому столу и главного опорного

пункта старших Мстиславичей – Всеволода и Изяслава. Но как только стало ясно, что ожесточенное сопротивление сыновей Мономаха от второго брака – Юрия Ростовского и Андрея Волынского – сделало проект их отца окончательно неосуществимым и что в Переяславле могут закрепиться либо Юрий (1134 г.), либо Андрей Владимировичи (зима 1134/35 гг.), Ростислав Мстиславич потребовал для своего Смоленска запланированной отдельной от Переяславля епископской кафедры, а его дядя, киевский князь Ярополк Владимирович, незадачливый гарант династического проекта Мономаха – Мстислава, вынужден был согласиться» [22, с. 477–481].

Отже, Володимир Мономах упродовж більшої частини свого життя, яку він провів у Переяславі, розбудовував це місто, поглиблюючи його сакральний статус у роді нащадків Всеволода Ярославича. Саме в період багаторічного перебування Володимира Мономаха на переяславському столі ним, як свідчить літопис, було збудовано церкву Успіння Богородиці на княжому дворі. Залишки фундаментів цієї церкви було виявлено та досліджено у 1958 р. археологами М.Ю. Брайчевським та Ю.С. Асєєвим [1]. Дослідникам вдалося за наявними рештками реконструювати загальний план споруди. Автори розкопок М.Ю. Брайчевський та Ю.С. Асєєв висунули гіпотезу про те, що розкопані залишки належать до літописної Успенської церкви, згаданої у статті 1098 р. Іпатіївського літопису: «В се же лѣто заложи Володимеръ церковь камяну святоѣ Богородицѣ Переяслава и на княжѣ дворѣ» [10, стб.]. У перекладі Л.Є. Махновця цей текст виглядає так: «У сей же рік заклав Володимир кам'яну церкву святої Богородиці в Переяславлі на княжій дворі» [19, с. 154].

На думку О.М. Іоаннісіяна, названа церква має риси, характерні для храмів новгородсько-псковської архітектури [9]. Очевидно, це свідчить про переведення Володимиром Мономахом зодчого (архітектора) з Переяслава у Новгород та Псков після закінчення будівництва низки храмів у Переяславі, Києві та Борисполі. Можливо, це зробив уже його син Мстислав, коли батько фактично повністю передав йому всі свої справи по управлінню державою.

На даний час існує достатньо підстав стверджувати, що у другій половині XI – першій половині XII ст. у середовищі Всеволодовичів-Мономаховичів було остаточно сформовано принцип посідання переяславського столу як обов'язкового етапу політичної кар'єри перед отриманням кийівського великокняжого престолу. Цей принцип базувався на сакральному статусі Переяславля Руського – родового уділу засновника династії Всеволода Ярославича. Сакральність Переяславля полягала у ідеї спадкоємності християнських сакральних центрів правовірного світу через Єрусалим – Константинополь – Преслав Великий [28, с. 103]. Саме цим, очевидно, було викликано вибір назви збудованого Володимиром Святославичем нового міста Переяславля Руського.

Як встановлено Є.В. Ухановою, Володимиром Мономахом було створено у Переяславлі унікальну бібліотеку, яка була, очевидно, продовженням бібліотеки його батька, переяславського князя Всеволода Ярославича [36]. Бібліотека ця, на думку названої дослідниці, була унікальною, можливо, частина існуючих зараз пергаментних рукописів походять саме з неї. Вона знаходилась на княжому дворі, а після побудови церкви Успіння Пресвятої Богородиці у 1098 р., очевидно, саме при ній, адже ця церква залишила свій слід і у писемній спадщині, про що мова піде нижче.

Відомо, якого надзвичайно великого значення надавали люди епохи Середньовіччя різноманітним «знаменням», у тому числі й землетрусам. Ці катаклізми неодноразово згадуються у літописах. В. Зоценко, який присвятив цій темі спеціальну статтю, з цього приводу зазначав: «Узагальнюючи свідчення про природні явища, надані літописцями, необхідно мати на увазі випадковість й безсистемність їх фіксації тут. Різного кшталту явища природи, особливо астрономічні, атмосферні, дані про погоду, відомі лише тому, що на переконання авторів літописних зведень вони мали безпосередній вплив на здійснення політичних акцій великокнязівської або іншої влади, а часто-густо й зумовлювали діяльність можновладців.

Прослідковується й те, що літописами фіксувалися головним чином ті природні явища, які спостерігалися на власні очі, або свідками яких були сучасники з оточення автора запису» [8, с. 43]. «Виходячи з віри літописців у божественне провидіння, не можемо сподіватися на

повну фіксацію природних екстремумів, а лише тих, що набували значення «знамення» тієї чи іншої події» [Там само, с. 44].

Один із таких землетрусів відбувся у 1108 р., тобто через 7-8 років після закінчення будівництва Мономахом церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Переяславі. Іпатіївський літопис так повідомляє про це: «мца въ ѿ днь трасе передь лазорами» [10, с. 259]. У перекладі Л.Є. Махновця: «Місяця лютого в п'ятнадцятий день трусилася земля перед зорями» [19, с. 162].

Як пише В. Зоценко, «землетрус року 1108 було проілюстровано Кенігсберзьким літописом. На мініатюрі зображено рівнинну місцевість з ламаною тріщиною по землі, обабіч якої людські постаті у стані переляку. З погляду на копіювання цього малюнка з лицьового списку літопису Нестора часів Мономаха можемо сподіватися на автентичність мініатюри з реаліями самої події. У такому разі баловість даного сейсмічного вияву буде вищою. Нижня межа землетрусів, при яких виникає поверхневе поколуплення ґрунту, визначається V балами й відносяться вони до класу «умовно сильних»» [8, с. 49].

Отже, даний землетрус добре відчули як у Києві, так і у Переяславі та Чернігові. Саме тому згадку про цей землетрус було оформлено у вигляді проложної Пам'яті – короткої примітки про події, яка продовжує візантійську традицію внесення у Пролог коротких житій та пам'ятей (відомостей) про найбільш пам'ятні землетруси у Константинополі. Цей запис повністю виглядає так: «Память труса в Русей земли, бывшаго при княжении Святополчи, и Володимере, и Давыде, и Олгове в лето 6615 в 10 час ноци, его же буди нам избыти молитвою пречистыя владычица наша Богородицы, ея же буди нам получитьи милость о Христе Иисусе Господи нашем» [24, с.с. 44].

Як вважають дослідники, оскільки Пам'ять закінчується зверненням до Богоматері з проханням про заступництво, це свідчить про створення тексту в одному з південноруських монастирів чи храмів, присвячених Богородиці. А оскільки другим у переліку князів після великого київського князя Святополка названо Володимира Мономаха, то текст, очевидно, створено у мономаховому соборі Успіння Богородиці у Переяславлі Руському. Текст запису було виявлено у західноукраїнському за походженням списку початку XVII ст. – так званому Тереховлянському пролозі, а його короткі варіанти – у північно-волинському рукопису початку XIV ст. та Холмському Євангелії другої половини XIII ст. [Там же, с. 44].

Побудова церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Переяславі була однією з багатьох справ, які встиг зробити Володимир Мономах за своє життя. Також, очевидно, цією ж будівельною артілью на замовлення Володимира Мономаха в цей час було збудовано й маленьку каплицю-усипальню біля південно-східного кута Михайлівського собору Переяслава, у якій пізніше, у 1114 р., було поховано його сина Святослава Володимировича [12]. Схоже, що ця каплиця будувалась Володимиром Мономахом не для когось із своїх синів, а для себе, оскільки у нього не було ніякої впевненості у тому, що він коли-небудь зможе зайняти київський престол. Адже з 1093 р. там сидів всього лише на три роки старший за Володимира Мономаха його двоюрідний брат Святополк Ізяславич (народився у 1050 р.). Скупі свідчення літописів дозволяють бачити поміж рядків кілька спроб Володимира Мономаха усунути Святополка з київського престолу, однак з різних причин цей переяславський князь жодного разу не зміг довести задумане ним до логічного завершення.

Як показало майбутнє, Володимир Мономах зовсім не збирався усувати себе з політичної сцени. Навпаки, весь час перебування на переяславському столі ним було використано для підготовки до головної ролі його життя – стати великим київським князем, справжнім володарем Русі [6, с. 504]. Просто для цього він обрав свій шлях: Переяславль – Київ. Сам же М.Ф. Котляр продовжив: «з кожним роком зростав авторитет Володимира Мономаха. Він був єдиним серед князів кінця XI – першої половини XII ст., хто постійно перемагав половецьких ханів. ... Поступово в суспільній свідомості Давньої Русі вкоренилася думка, що скромний, здавалось би, переяславський князь є, по суті, першим у державі – адже він був головною рушійною силою й проводирем усіх переможних походів проти половецьких ханів» [16, с. 122–123]. Очевидно, під впливом відредагованого Володимиром Мономахом чи

його сином Мстиславом Володимировичем літопису така думка вкоренилася, перш за все, у свідомості істориків кінця XVIII–XX ст. Як пише О.О. Шайкін, «Чем больше вчитываешься и вдумываешься в летописные сведения о Владимире Всеволодовиче, тем яснее становится, что он – не просто еще один князь в галерее прочих князей: ему отведена в произведении особая роль, и летописец стремился, чтобы это было замечено читателем.

В изображении этого последнего героя ПВЛ видна отчетливая установка представить его как князя идеального, пример для подражания князьям-современникам, а может быть, и будущим князьям. Однако дело не в идеализировании самом по себе. Обращает внимание настойчиво проводимая летописцем связь образа жизни и политики Мономаха с заветами «отцов и дедов», т.е. «первых князей», «иже стяжали землю Русьскую». «Отцы и деды» многократно упоминаются им самим или в связи с ним» [38, с. 293].«»

Сумнівною, на нашу думку, є теза про те, що «Мономах просто виявився людиною, яка поважала закони суспільства й принципи заміщення княжих столів на Русі. Й ще раз довів це, коли добровільно віддав Чернігів Олегові, а сам поїхав до батьківської отчини – Переяслава» [16, с. 122]. Сам Володимир так описав у своєму «Повчанні» події середини липня 1094 р.: «**А потім Олег [Святославич] на мене прийшов з половецькою землею до Чернігова, і дружина моя билася з ним вісім днів через малий рив, не давши їм увійти в острог. Пожалівши християнські душі, і села, що горіли, і монастирі, я сказав: «Не хвалитися поганим!»** І оддав я брату отця його місце, а сам пішов на місце отця свого — [до] Переяслава.

І вийшли ми в день святого Бориса із Чернігова, і їхали крізь полки половецькі з дружиною близько ста [мужів], і з дітьми, і з жонами. І облизувалися вони на нас, як вовки, стоячи [й дивлячись] і од перевозу [через Десну], і з [Болдиних] гір. Бог і святий Борис не дали їм мене в користь, без утрат дійшли ми до Переяслава» [19, с. 460].

Отже, як свідчив сам Володимир Мономах, після восьмиденної осади Чернігова військами князя Олега Святославича та союзних йому половців, після того як останні попалили навколишні села та приміські монастирі, а мешканці Чернігова вісім днів відбивалися від свого князя за наказом Володимира, він «добровільно» віддав Чернігів його законному власнику й виїхав на Переяслав. І хоч половцям дуже хотілося взяти обоз Володимира Мономаха і його самого у здобич, все ж хресне цілування, яке дав Олег Володимирові в день святого Бориса (24 червня), не було ним порушене, як це часто бувало з багатьма руськими князями, в тому числі й із самим Володимиром Мономахом.

У цьому плані привертає увагу відомий епізод із знищенням у Переяславі половецьких послів – Итляря і Китана – який відбувся 23 лютого 6603 (1096) р. й детально описаний у «Повісті минулих літ» [25, с. 148–149]. Ця описана у літописах безпрецедентна подія (убивство переговорників) неодноразово привертала увагу дослідників. Так, відомий український історик В.Г. Ляскоронський у своїй значній праці «Історія Переяславської землі» таким чином коментував дану літописну статтю: «...близкие Владимиру лица советывали ему избить вошедших в город половецких послов. Владимир не соглашался: с одной стороны, он поклялся в безопасности вошедших половцев, с другой – в половецком стане находился заложником его собственный сын, Святослав. В это именно трудное для Владимира время пребывает в Переяславль из Киева, от Святополка, доверенное лицо, некто Славята, очевидно, с какими-то тайными поручениями. Между тем Итляр со свитой вошел в Переяславль и поместился в доме посадника Ратибора. Тогда Владимир тайно созвал своих дружинников и просил у них совета, как поступить теперь? Дружина и Славята твердо стояли на том, что церемониться с врагами нечего, и что им следует отплатить таким же вероломством, какое терпелось постоянно русскими в их столкновениях со степью. Владимир долго не соглашался нарушить слова, но, наконец, уступил, предоставив только другим устроить все это дело» [20, с. 254].

Схожу думку висловлював і М.І. Костомаров: «Тогда же прибыл от Святополка киевлянин Славята и стал советовать убить Итляря, приехавшего к русским. Владимир сначала не решался на такое вероломство, но к Славяте пристали дружинники Владимира...» [15, с. 48].

Більш однозначно оцінив дану подію П.В. Голубовський: «В 1095 году половецкие

князя, Итларь и Китан, явились для заключения мира в Переяславль, к Владимиру Мономаху. Последний допустил перебить их и таким образом нарушил самое священное из прав, – право международное» [5, с. 94].

Як пише П.П. Толочко, «сегодня, с расстояния более чем в девятьсот лет, мы не можем причислить этот эпизод отечественной истории к числу доблестей наших предков. Найти ему оправдание невозможно. Неприкосновенность послов во все времена и у всех народов считалась священной. Конечно же, она нарушалась. История знает немало таких примеров, и не наши предки положили им начало. И все же это не может служить для них оправданием. ... Ни скрыть, ни списать смерть двух половецких ханов на несчастный случай не удалось. Она вызвала гнев и возмущение во всей Половецкой земле» [33, с. 76–78].

Цю точку зору намагається заперечити В. Мільков. Аналізуючи «Повчання» на предмет ставлення Володимира Мономаха до «душоубства», тобто, вбивства, названий автор прийшов до висновку, що для нього був важливим загальний базовий принцип: з точки зору християнської відповідальності за поступки, вбивця не може розраховувати на спасіння [21, с. 316]. Однак, тут же В. Мільков зауважує: «Можно назвать некоторые ситуации, на которые прокламируемый Мономахом принцип не распространялся. Например, убийство язычников и иноверных не считалось грехом, поэтому автор Поучения в автобиографической его части бравировает учиненной им в 1095 г. коварной кровавой расправой над Итлариевой чадью и другими убийствами врагов Руси. ... речь в тексте идет об установлении нравственных норм исключительно внутри православной среды, тогда как вероломное поведение в отношении половцев, беспристрастно фиксируемое в автобиографической части мономаховой заповеди, аморальным не считается» [Там же, с. 316–317].

Схожу точку зору має й відомий італійський славіст Р. Піккіо: «Он рекомендует своим сыновьям не убивать и высказывается против смертной казни по отношению к злейшим преступникам. Эти благочестивые намерения ограничиваются, однако, рамками христианского общества, и кающийся князь относит к числу похвальных поступков своей жизни истребление поганых половцев...» [26, с. 63].

На нашу думку, в даному випадку точка зору П.П. Толочка все ж ближче до істини. Не схоже, щоб Володимир Мономах пишався убивством ханів не у бою.

Літописи детально оповідають під наступними після 6603 (1095/1096 р.) роками про ті численні напади половців на Переяславщину й ті біди, яких її мешканці зазнали через клятвoporушення Мономаха. П.П. Толочко так оцінює результати цієї непродуманої акції: «Вторую роковую ошибку русские князья Святополк и Владимир совершили в 1095 г., когда они вероломно убили половецких ханов Итларя и Китана, пришедших к Переяславлю просить мира. Это послужило причиной новых и особенно жестоких половецких вторжений на Русь» [35, с. 131].

Після смерті великого князя київського Святополка Ізяславича, як пише Л.В. Войтович, «Володимир Мономах, використовуючи власний авторитет, невдоволення киян адміністрацією попередників, провів давно забуте «закликання князя» вічем і, в порушення діючого права успадкування великокнязівського престолу, став князем київським» [4, с. 456]. У цьому зв'язку П.П. Толочко зазначає, що «20 квітня 1113 р. Володимир Мономах прибув до столиці Русі і зайняв великокняжий стіл. Це було прямим порушенням вотчинного принципу Любецького з'їзду, згідно з яким Київ закріплювався за Ізяславичами, Чернігів – за Святославичами, а Переяслав – за Всеволодовичами. Щодо Києва цього принципу не будуть дотримуватись і надалі, але Мономах зробив усе, щоб не зажити лихої слави ініціатора цього порушення. До Києва він прийшов не за власним бажанням, а під тиском київського боярства. Цього разу їх вибір себе виправдав» [34, с. 93]. Цю думку продовжує Л.В. Войтович: «При ньому Київська Русь пережила один з останніх своїх злетів, навіть пробувала посадити свого ставленика на візантійський престол, але захоплення ним київського престолу привело до довголітньої боротьби між Мономаховичами та Ольговичами, яка стала стрижнем міжкнязівських відносин і припинилася тільки після монгольської навали» [4, с. 456]. Разом з тим, на думку П.П. Толочка, «Серед заходів Мономаха, що сприяли стабілізації внутрішнього становища Русі, винятково

важливе значення мала його законодавча діяльність. Одразу ж після утворення на київському столі Володимир скликав у Берестові нараду за участю представників адміністрації Києва, послів Олега Святославича і розробив знаменитий «Устав», власне – доповнення до юридичного кодексу «Руська правда». Нові статті хоча і не позбавляли лихварів і землевласників привілеїв, однак значно обмежували їх безконтрольну діяльність, що призводила до розорення городян і селян. Було визначено єдині проценти під грошові позички, встановлено термін стягнення боргу – три роки. Статті про закупів і холопів відображали тенденцію до обмеження і скорочення джерел рабської праці на Русі і засвідчували ... розуміння Мономахом нових вимог господарчого розвитку країни» [34, с. 95].

Однак, існує інша точка зору на час переходу Володимира Мономаха на київський стіл та дату створення «Уставу». Розглядаючи один з епізодів багатого на різні події життя Володимира Мономаха, С. Циб вважає його найважливішим у біографії цього князя. Цим епізодом є початок княжіння Мономаха у Києві. Проаналізувавши повідомлення літописів про смерть і поховання попереднього великого князя Святополка Ізяславича та перебіг подій, пов'язаних із запрошенням на київський стіл переяславського князя Володимира Мономаха, С. Циб прийшов до аргументованого висновку, що Святополк помер у дні Великого посту: «По нашему мнению, каждый древнерусский весенний год начинался одновременно с Великим постом. В любом случае, однако, допускается возможность февральского начала весеннего года, а это означает, что мы не можем датировать начало киевского княжения Владимира Мономаха отрезком времени более узким, чем вторая половина февраля – начало апреля 1114 г.» [37, с. 33]. Також С. Циб пропонує свою точку зору на дату створення «Уставу»: «С началом киевского княжения Владимира Всеволодовича наша историография традиционно связывает еще одно примечательное событие. Давним и устойчивым является мнение о том, что Устав Владимира Мономаха, вошедший в состав Пространной редакции Русской правды, появился «по горячим следам» восстания, сопровождавшего приезд князя в Киев. Повод к этому давала весьма неопределенная дата из заглавия Устава ...» [Там же, с. 34–35]. Проаналізувавши склад учасників зібрання «на Берестовемь», названий автор звернув увагу на відсутність тут найактивнішого й найвпливовішого князя із клану чернігівських Святославичів – Олега Святославича. С. Циб пояснює цей факт передсмертною хворобою цього князя, яка завадила йому взяти участь у мономаховій нараді: «По всей видимости, необычный состав черниговской «делегации» в Берестове указывал на то, что Устав был принят незадолго до кончины Гориславича, когда он был уже не способен совершить поездку на правый берег Днепра. Перед смертью князь, несомненно, продолжительно болел. ... Таким образом, самым вероятным временем составления Устава Владимира Мономаха является первая половина 1116 г.» [Там же, с. 36].

В останні роки свого життя Володимир Мономах значну увагу приділяв поширенню культу Бориса та Гліба. У цьому плані літопис навіть зафіксував певне суперництво між ним та Олегом Святославичем під час перенесення мощів братів-страстотерпців у 1115 р., коли довелося кидати жереб, де їх покласти. Як писав А.С. Орлов, «Характерно для Мономаха и то, что и в 1115 г. он не мог оставить непревзойденной постройку каменной церкви в Вышгороде Олегом Святославичем и строит в новом храме какой-то великолепный «терем серебрян»» [23, с. 60–61]. До цього додамо, що закладку Володимиром Мономахом у 1117 р. церкви Бориса та Гліба на «Льгі» (тобто на місці убивства кн. Бориса) також можна вважати прикладом цього суперництва. Значення, яке надавав Володимир Мономах поширенню культу цих руських святих, зведення на місці загибелі св. Бориса кам'яного храму (біля якого він помер), свідчать про подальше поглиблення ним сакрального статусу Переяславля Руського, до єпархії якого належав збудований на крові святого Бориса храм.

Помер Володимир Мономах 19 травня 1125 р. на 73 році життя, на території сучасного м. Бориспіль. На церемонії поховання цього прославленого князя у св. Софії Київській були присутніми як його сини-князі, так і бояри та вище духовенство, як про це свідчить Іпатіївський літопис: «Преставился благовірний князь, христолюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, [цей] братолюбець, і нищелюбець,

і добрий дбайливець за Руську землю.

Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода, співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його.

І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості» [19, с. 181].

У Лаврентіївському літопису, де наведено дещо ширшу характеристику Володимира Мономаха, додатково зазначено: «І посидів він у Києві на отчім столі тринадцять літ, і в рік 6633 од початку світу преставився, травня місяця в дев'ятнадцятий день, живши од народження свого сімдесят і три роки. Преставився він на [ріці] Альті, коло улюбленої церкви, що її він спорудив великими засобами [на честь Бориса і Гліба]. Сини ж його і бояри однесли його до Києва, і він покладений був у святій Софії коло отця свого» [Там само, прим. 1 до 1126 р.].

Отже, якщо коротко підсумувати життєвий шлях Володимира Мономаха, то доводиться констатувати наступне:

1. народився він, очевидно, у Переяславлі Руському, й дитячі роки його пройшли, в основному, також там;
2. протягом перших десяти років княжої кар'єри (1068–1078) Володимир Мономах княжив у Ростові, Смоленську та Володимирі Волинському;
3. наступні 16 років його життя пройшли на «чужому» чернігівському столі, який Володимир Мономах зайняв та утримував за допомогою свого батька – великого київського князя Всеволода Ярославича. Цей стіл, що належав Святославичам, став у цей період «додатковим» до власного переяславського столу Всеволодовичів, і міг утримуватись лише таким енергійним князем, як Володимир Мономах;
4. після смерті батька Володимир Мономах, силою зброї Олега Святославича та союзних останньому половців, був примушений повернутись на власний переяславський стіл, де й провів понад двадцять років своєї княжої кар'єри. Саме в ці роки він здійснив переважну більшість тих справ, які зафіксувались як у свідомості його сучасників, так і у історичних джерелах;
5. реально великим київським князем Володимир Мономах був лише з лютого-березня 1114 р. й до переведення ним старшого сина Мстислава Володимировича з Новгороду у Білгород Київський у 1117 р. (тобто, менше чотирьох років). За цей час він, крім приборкання непокірних «ізгоїв», ініціював розробку нової редакції «Руської правди» – «Уставу», а також розробив разом із своїм старшим сином (тоді ще формально білгородським князем) династичний проект, згідно з яким молодші Мономаховичі (сини від другого шлюбу) відрізилися у майбутньому від київського великокняжого престолу. Для цього їх важливо було не допустити у «отчину свою», тобто, у Переяславль Руський, який, таким чином, ставав обов'язковою умовою майбутнього великого київського князіння;
6. надалі Володимир Мономах залишався великим князем лише номінально, повністю присвятивши себе побудові кам'яного храму «на крові» святого Бориса, розбудові Альтського монастиря та підготовці до переходу в інший світ, що зайняло останні роки сім його життя. Також у цей час ним було закінчено другу частину «Повчання».

Російський історик кінця XVIII ст. В.М.Татищев навів таку посмертну характеристику Володимира Мономаха, створену, очевидно, самим Татищевим на підставі опрацювання літописних джерел: «6633 (1125). Маиа 19 дня преставися благоверный великий князь Владимир, нареченный Мономах, украшенный добродетельным нравом, прославленный в победах, котораго слава всюду разпространилась. Был страшен и любим у всех окрестных и подвластных его. Он не был горд, ниже возносился во своих благополучиях, но паче славу и честь за вся победы воздавал богу, на него единаго надеялся, и за то ему бог престол мимо старейших даровал и многих противных покорил. Он весьма ко всем был милостив и счедр

даянием, в правосудии законы хранил, и хотя винных наказывал, но более со уменьшением и просчением. Лицом был красен, очи велики, власы рыжеваты и кудрявы, чело высоко, борода широкая, ростом не вельми велик, но крепкий телом и силен. В воинстве вельми храбр и хитро ко устройению войск. Многих врагов своих победил и покорил, сам же единою у Триполя побежден был, о чем никогда упоминать не мог, частию от жалости по утопшем тогда брате Ростиславе, котораго вельми любил, частию от стыда, что непорядком Святополковым к тому приведен. Владдел Русию 13, а всего жил 73 года. ...

Сей князь великий всех русских князей себе покорил, так что во время его владения ни единой не смел на другаго воевать или ему возпротивиться, но все яко отца почитали, а половцы не смели ни одново нападения в пределы русские учинить, ни от Донца приблизиться. Сказуют же, что он Мономахом назван от того, когда он был с войском в Херсонской земли у града Кафы и, устроя полки, к бою противо войска греческого приготовился, тогда воевода херсонский, выступя противо Владимира с великим войском и прислал к Володимеру говорить, чтоб обским боем напрасно людей не терять: «Лучше биться мне со Владимиром, яко главным в войсках, на поединке, и кто кого победит, тот как победитель во всем требуемом право и власть получит». Владимир, слыша то, послал обратно к воеводе, чтоб выехал в поле на средину между обоими войски, каждой имея при себе копие и саблю. И вскоре Владимир, вооружась, выехал на место назначенное. И как скоро воевода в тяжких его бронях и богатом убранстве приблизился, Владимир, тотчас наехав, так его крепко в бок ударил копьем, что воевода с лошади упал. Владимир же, не хотя его падшего умертвить, взяв жива со всею бронию, привел его к своим полкам и, сняв с него цепь златую драгоценную и пояс, на себя взложил» [32, с. 137].

Розвиваючи далі ідею про скарби Володимира Мономаха (у тому числі й про знамениту «шапку Мономаха»), які начебто через віки дійшли до російських царів, В.М. Татищев конструє у примітках до другого тому таку легенду: «Стрыйковский, кн. 5, гл. 10, в лето 6633, от Христа 1126, мая 10 дня, Владимир Мономах великий князь и самодержец, сын Всеволож, живот с смертию премени. Сей Владимир, вшед на престол Киевский, государство Российское, яко республику бедствующую и разоренную от несогласия и убивства междуособнаго наследников Владимира Великаго, самодержца рускаго, мышцею своею от погибели воздвиг и, укротив несогласныя языки, все княжения во едино тело совокупив, в монархию, или самодержавство, паки привел. Того ради силен был всем неприятелям, половцов поганых колико крат поразил, у генуесцов италиан, владеющих тогда в Таврике, ныне Крым, Кафу или Феодосию главный их град взял. Сей егда близ моря на битву устроился, вызва воеводу генуезкаго на поединок. И егда оба сретошася, Владимир, мужественно наехав с копием, с коня воеводу ссадил, и взял его жива, связав, привел вооруженнаго к воинству своему, и сняв с него цепь златую великую, бисерами и многоцветными камни изрядно устроенную, которая и ныне есть в сокровищах русских. И когда государи русские помазываются на престол, сию цепь, ю же бярми именуют, на себя возлагают; також есть пояс со златом и бисером и шапка княжая со златыми дщицами и драгим камением, изрядно сделана, ко священию на княжение и к венчанию на престол [Владимир Мономах] оставил; их же и ныне государи русские наследие его со всяким благополучием употребляют. А зане сей Владимир на поединке славную над неприятелем кафинским победу имел, того ради с греческаго Мономахом, или Поединщиком, его прозвали. От сего убо Владимира великие князи русские и ныне род свой непрерывным поколением ведут. Зде Стрыйковский согласно с рускою о поединке говорит, которое имеет быть тогда случилось, как он к Кафе в 1095 году ходил, н. 312. Токмо о поединке и взятии Кафы тогда ни в одном виденном мною манускрипте не написано, да и о походе его и при окончании жизни о поединке токмо в двух написано, знатно, оное давно утрачено» [32, с. 263, прим. 376].

Відомий історик ХХ ст. Д.С. Лихачов у свою чергу так охарактеризував цього князя: «Він був найзначнішим політичним і військовим діячем Русі на рубежі ХІ й ХІІ ст. й разом з тим видатним письменником, чий твори чітко відповідали його політичній програмі й напрямку його покровительства літературній, літописній, законодавчій роботі свого часу й пропаганді політичних ідей» [18, с. 98].

Закінчити характеристику Володимира Мономаха можна словами

М.Ю. Брайчевського: «Володимир не був ідолом, якому хотілося б поклонятися. Деякі вчинки його з погляду загальнолюдських настанов заслуговують засудження. Наприклад, винищення Ітларевої чаді – підступне вбивство знатних половців, яким була обіцяна недоторканість. Але треба підкреслити, що майже всі заходи, здійснювані Мономахом, застосовувалися на користь Русі, а отже, не можуть дістати однозначної оцінки» [2, с. 63].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевский М.Ю. Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком в 1958 г. / М.Ю. Брайчевский, Ю.С. Асеев // КСИА АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 112–116.
2. Брайчевський М.Ю. Історичні портрети: каталог ювілейної виставки / М.Ю. Брайчевський. – К.: Спалах, 1999. – 96 с.
3. Брайчевський М.Ю. Твори / М.Ю. Брайчевський. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – 720 с.
4. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
5. Голубовский П.В. История Северской земли до половины XIV ст. / П.В. Голубовский. – К., 1881.
6. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1953. – 568 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 633 с.
8. Зоценко В. Землетруси на Середній Наддніпрянщині за доби Київської Русі / В. Зоценко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1997. – № 4. – С. 42–55.
9. Иоаннисян О.М. Зодчество древнего Переяславля XI–XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси / О.М. Иоаннисян // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький-Тернопіль: Астон, 2008. – Вип. 20. – С. 165–187.
10. Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй.) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
11. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів: «Апріорі», 2011. – 880 с.: іл.
12. Колибенко О.В. До питання про атрибуцію княжих поховань Михайлівського собору в Переяславі / О.В. Колибенко // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава: ВЦ “Археологія”. – 1999. – С. 34–40.
13. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный; под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
14. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
15. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: репринт. с изд. 1873–1888 гг. / Н.И. Костомаров. – М.: Книга, 1990. – Кн. 1. – Вып. 1, 2, 3. – 740 с.
16. Котляр М.Ф. Історія України в особах: давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К.: Україна, 1996. – 240 с.
17. Литвина А. Имитация и подражание. Топонимика и антропонимика как предмет семиотической игры в Древней Руси и странах Северной Европы / А. Литвина, Ф. Успенский // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. – Вип. 20. – С. 41–47.
18. Лихачев Д.С. Владимир Всеволодович Мономах / Д.С. Лихачев // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). – Л.: Наука, 1987. — С. 98–102.
19. Літопис Руський за Іпатьським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л.Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
20. Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – 2-е изд. / В.Г. Ляскоронский. – К., 1903. – 422 с.
21. Мильков В. Религиозно-философские воззрения Владимира Мономаха / В. Мильков //

- Давньоруське любомудріє: тексти і контексти. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 398 с.: іл.
22. Назаренко А.В. Об обстоятельствах учреждения Смоленской епископии / А.В. Назаренко // Великий Новгород и Средневековая Русь: Сборник статей: К 80-летию академика В.Л. Янина. – М.: Памятники исторической мысли, 2009. – С. 468–481.
 23. Орлов А.С. Владимир Мономах / А.С. Орлов. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1946. – 192 с.
 24. Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я.Н. Щапова. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 2003. – 384 с.
 25. Повесть временных лет / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 404 с.
 26. Пиккио Р. История древнерусской литературы / Р. Пиккио. – М.: Кругъ, 2002. – 352 с.
 27. Пселл Михаил. Хронография / Михаил Пселл; перевод, статья и прим. Я.Н. Любарского. – М.: Наука, 1978. – 320 с.
 28. Ричка В.М. “Київ – другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / В.М. Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 243 с.
 29. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
 30. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс, 2002. – Т. 1. – 784 с.; ил.
 31. Соловьев С.М. Древнерусские князья / С.М. Соловьев. – СПб.: Наука, 2010. – 404 с.
 32. Татищев В.Н. История российская в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1963. – Т. 2. – 352 с.: ил.
 33. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси / П.П. Толочко. – К.: ВД «Альтернативи»; АртЕк, 2001. – 208 с.: іл.
 34. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с. : іл.
 35. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
 36. Уханова Е.В. Древнейшие изображения св. князя Бориса. К истории библиотеки Владимира Мономаха / Е.В. Уханова // Борисо-глебский сборник / Collectanea Borisoglebica / Ред. К. Цукерман. – Paris, 2009. – Вып. 1. – С. 117–156.
 37. Цыб С. Когда Владимир Мономах стал киевским князем? / С. Цыб // Ruthenica. – К., 2010. – Т. 9. – С. 23–36.
 38. Шайкин А.А. Повесть временных лет: История и поэтика / А.А. Шайкин. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2011. – 616 с.: ил.

Колыбенко Е.В., Колыбенко А.В.

ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ МОНОМАХ: ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЕВСКИЙ ИЛИ «ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ»?

В статье рассматривается личность великого киевского князя Владимира Мономаха, больше двадцати лет княжившего в Переяславле Русьском.

Ключевые слова: Владимир Мономах, Всеволод Ярославич, Константин IX Мономах, Мстислав Владимирович, Переяславль Русьский, князь.

Kolybenko O., Kolybenko O.

VOLODYMYR VSEVOLODOVYCH MONOMAKH: THE GREAT PRINC OF KYIV OR «THE GREAT PRINC OF PEREYASLAVL»?

Great prince of Kyiv Volodymyr Monomakh of more than twenty years reigned in Pereyaslavl' of Rus'. In article its person is considered.

Key words: Volodymyr Monomakh, Vsevolod Yaroslavych, Konstantyn IX Monomakh, Mstyslav Volodymyrovych, Pereyaslavl' of Rus', princ.

Одержано 05.04.2012